

**Medrese ve İlahiyat Kavşagında
İSLÂMÎ İLİMLER
(Uluslararası Sempozyum)**

المؤتمر الدولي للعلوم الإسلامية بين المدارس
التي هي التقليدية والكلية
والتربية المعاصرة

**Islamic Sciences at the Crossroad of Madrasah and Theology
(International Symposium)**

**29 Haziran - 1 Temmuz 2012
29 June – 1 July 2012**

1. Cilt

**Editör
Yrd. Doç. Dr. İsmail NARİN**

**Bingöl Üniversitesi Yayınları
2013**

Medreselerde Arap Diline Dair Okutulan Kürtçe Kitaplar

Selman YEŞİL¹

Türklerin İslam dini ile tanışmasından sonra yüzyıllar boyunca bütün Müslüman milletlerde olduğu gibi Türklerin de eğitim ve öğretim faaliyetlerini icra eden müessese medreselerdi. Anadolu'da Cumhuriyet sonrası dönemde Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla lağvedilen medreselerin yaşam alanı daralmış, ancak çeşitli etkenlerle Türkiye'nin bazı bölgelerinde varlığını sürdüren medreseler buralardan tekrar Türkiye'nin her tarafına yayılmıştır. Tamamen halkın desteği ile faaliyetlerini sürdüren medreseler birçok zorluklarla karşılaşmasına rağmen milletin güvenini ve desteğini her zaman kazanabilmiştir. Milletin bu sevgisi de bu müessesenin milletin rengiyle renklenmesi ve diliyle bütünleşmesinden kaynaklanmıştır. Zira medreselerde eğitim dili, öğrencinin bildiği dildir. Bu yüzden eğitim medreselerde birden çok dil ile verilmiştir.

Medreselerde okutulan kitaplar genelde Arapça kitaplardan oluşmakla beraber diğer dillerde de yazılmış kitaplar okutulmuştur. Bu dillerin başında Kürtçe gelmektedir. Bu çalışmamızda hem medreselerin hoş görüşünü göstermek hem de Kürtçe yazılmış olan kitapların tanıtımını yapıp değerlerini bir kez daha göz önüne sermek istiyoruz.

NÛ BEHARÂ PİÇUKÂN (نوبهارا پچوکان) 1094-1683

Bu kitap, Kürtler arasında dilden dile dolaşan "Mem û Zîn" in de yazarı olan Ahmed b. İlyas el-Hânî (ö. m. 1707) tarafından (1094/1683) tarihinde Kürtçe telif edilmiştir. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaygın şekilde kullanılmaktadır. Kitabın ismi 'küçüklerin ilkbaharı' anlamındadır. Bu kitaba Diyarbakırlı Ah-

1 Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatı Bölümü / BİNGÖL [syasil4@hotmail.com].

med el-Kuği tarafından “*Gülzara Hemukan*” ismiyle bir şerh yazılmıştır. Eser, son olarak yukarıda zikredilen şerhi ile beraber 2004 yılında toplam 90 sayfa olarak neşredilmiştir.²

1. Muhtevası

Arapça-Kürtçe bir sözlük olan Nûbehâr, çeşitli şiirsel uyaklar ve ritimlerle yazılmış 14 bölümden oluşmaktadır. Her bölümün başında okuyucuya çeşitli veciz sözler aktarılırken o bölümün hangi ritimle okunması gerektiği hakkında da bilgi verilir. Nûbehâr Kürtçe anlamlarıyla birlikte 954 Arapça sözcük içermektedir. Yazar bu sözcükleri seçerken yaşamın ve bilginin çeşitli alanlarında kullanılan sözcükle olmasına dikkat etmiş eserinde hayat boyu öğrenciye yarayacak bilgileri derlemeye çalışmıştır. Ayrıca bu kelimelerin eş anlamlıların bulunması durumunda bunları da vermiştir. Eserinde verdiği birkaç cümleye yer vermekte yarar vardır:

مفتعلن مفاعلن مفتعلن مفاعلن بحرا رجز كو خبن و طی گر ببتن روانه خوش
زوج و رجل جه میرو ژن مرآة و زوجة و نساء والد باب و والدة دا شقیق و أخ هر دو برا
ابن کره بنت کچه صهر خزوره مام عم عمه مته عمامه شاش جده چیه خوپییره دا
أجرة کری رهن گرو خسر زیان کذب درو بیع فرو تته عطا دانه کرین چیه شرا
منکب و کتف هردو مل بال و ضمیر و قلب دل جذل فرح چه شاهي نه موت مرن گرین بکا
ثور و حمار گاو کر بان چیه سقف باب در جبهة أي فم دفة لحية رهه خبرنبا

Arap lügat tarihine baktığımız zaman birçok alanda türünün ilk örneği sayılır. Birincisi Arapça Kürtçe alanında yazılmış ilk sözlüktür. İkincisi sözlük yazımında bilinen alfabetik sıralama dikkate alınmayıp özgün bir üslupla vezinli bir şekilde yazılmıştır. Bu üslup kitabı farklı kılmanın yanı sıra ezberlenmesini de kolaylaştırmaktadır. Üçüncüsü de bu kitap sadece sözlük bilgileri ile donatılmamış her konunun başında çocukların bilmesi gereken (İtikat, Siyer, İman, Tasavvuf, Muaşeret adabı, İlmin fazileti vb.) konularda da bilgiler verilmiş, öğrencileri derse motive etmek için veciz cümlelerle öğrencinin teşvik edilmesinin yanı sıra tasavvufi cümlelerle de kitap zenginleştirilmiştir. Bu cümlelerden birkaç tanesini zikretmekte fayda vardır.

2 Nusrettin Bolelli, “XVII-XX. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Arapça Öğretimi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 15, ss. 139-184, s. 145; Daha geniş bilgi için bkz. Abdülkerim el-Müderriş, *Danışmendani Kürd*, (trc. Ahmed Hıvârî, s. 507; Mehmet Çağlayan, *Şark Uleması*, s. 86-90; Ahmet Hilmi ed-Diyarbakırî, *Gülzari hemukan şerhâ Nubehârâ pıçukân*, Matbaatu ceride-i sur, Diyarbakır, ts.,; M. Sait Özervarlı, “Hanî, Şeyh Ahmed”, *DİA*, (İstanbul 1997), XXVII, 31-33.

عارفي ڪو بڻجي معرُوف بٽ ڊي حليم و صابروموقوف بٽ

İyilikle tanınanın iyi huylu, sabırlı ve tevekküllü olmalıdır.

شيخ صوفي ڪرامت علم خوندن هم عمل خلوته حجره طريقا ته شريعت بي خلل

Şeyhlik, sufilik ve keramet ilim okumak ve gereğini yapmaktır. Halvet medrese, tarikatin ise hiç şüphesiz şeriattır.

گرته دفیتن ببي میرو سرو معتبر کذب و خلاف مبیژ گرتہ بکن گر بگر

Eğer amir, itibarlı ve önder olmak istersen her ne olursa olsun yalan söyleme!

حتی تو دورو درسان نکي تکرار مصروف ددنیاي تو نابی نه مشهور نه معروف

Dersini ve ödevlerini sık tekrarlamadıkça ne meşhur olur ne de bilirsin.

Yazar kitabın giriş kısmında “Hamdele” ve “Salvele” den sonraki bölümde kitabın yazılış sebebini ve muhatap kitlesini de şu cümlelerle belirtir;

فيك إيجستن أحمدی خاني ناف «نوبهارا بجوكان» داني

Bu derlemeyi yapan Ahmed-i Hani ‘Küçüklerin Baharı’ diye isimlendirdi.

نه ژبو صاحب رواجان لا بلکی زبو بچوکی کرمانجان

Dili resmiyet kazanmışlar için değil belki de Kürt çocukları için

وکی ژ قرانی خلاص بن لازمه لسوادی چاف ناس بن

Ta ki Kur'an-ı Kerîmi bitirir bitirmez gözleri ilme yabancılik çekmesin.

Bu eseri farklı kılan diğer bir yönde eserde sözlük bilgilerinin yanı sıra musiki ile alakalı bilgilerin de verilmesidir. Yazar kitabın her bölümünü farklı vezinde yazmış ve hangi bölümün hangi vezinle okunması gerektiğini de bölüm başında belirtmiştir. Meselâ şu beyit buna güzel bir örnektir.

حتی تو دورو درسان نکي تکرار مصروف ددنیاي تو نابی نه مشهور نه معروف

مفاعیل فعول مفاعیل فعول مفاعیل فعول

Yazarımız birçok konuya dair kendi bakış açısını da belirtmektedir. Mesela ta-savvufa bakışını tasavvuf terimleri olan keramet, halvet, şeyh ve sufiliği açıklarken şöyle belirtir.

شیخ صوفیاتی کرامت علم خوندن هم عمل خلوته حجره طریقا ته شریعت بی خلل

Şeyhlik, sufilik ve keramet ilim okuyup gereğini yapmaktır. Halvet medrese, tarikatın ise hiç şüphesiz şeriattır.

Yazar bu beyitte öğrenciyi teşvik etmenin yanı sıra ilimsiz bir tasavvufun olmayacağını da belirtmektedir.

Kitabın son kısmı da çok ilgi çekicidir. Zira Osmanlı döneminde yazarların birçoğu yazdığı kitaba tarih düşerken vermek istedikleri tarihi, kelimelerle ifade eder, bu kelimelerin ebced değerinin toplanmasıyla da eserin yazım tarihi elde edilirdi. Bu kitapta ise yazarımız tarih düşerken çok farklı bir metot kullanmıştır. O, zamanı kitaplara benzeterek; bin yılı kitaba, asırları ciltlere, onlu yılları cüzlere, yılları sahifelere, ayları satırlara, onlu günleri kelimelere, günleri de harfe benzeterek tarih düşmüştür.

آفرنگه دبیرت خانی اگر تو باذعانی بفکره لکیتابا ثانی

.....eğer tarihi öğrenmek istiyorsan ikinci kitabı düşün. (ikinci bin yıl)

دجلدی اول دا ژ جزئی عاشر دورقا چاری ده ژ صحیفه

Birinci cildin (birinci yüzyıl) onuncu cüz'ünde (son onunda) dördüncü varaksında (dördüncü yılda)

دستی راستی د سطرًا ثالث ده ز کلما ثانی بگره تو حرفا چاری

Sağ sayfanın (ilk altı ayın) üçüncü satırı (üçüncü ay) ikinci kelime (ikinci on gün)nin dördüncü harfi (günü)

أوه تاریخ ژبو نوبهاری İşte Nûbehâr'ın yazım tarihi odur

2. Medrese Müfredatındaki Yeri

Bu kitap medreselerde gramere başlamadan önce Kur'an-ı Kerîm ve 'Neh-cu'l-Enâm انعام نهج' isimli Akaid kitabından sonra ezberletme suretiyle okutulurdu. Bu kitabın bu evrede ezberletilerek okutulması bugün hepimizin Arapça eğitimi konusunda muzdarip olduğumuz kelime hazinesinin eksikliğine yönelik çok doğru bir tercihtir. Zira bugünkü eğitim sistemimizde öğrenci sözlük ezberlemek bir yana en ufak isteğini Arapça ifade etmekten maalesef uzaktır.

A. ZURÛF'

Bu kitap Halkatanlı Molla Yunus tarafından m. 19. yy.da telif edilmiş, kısa ve özet mahiyetinde bir kitaptır. Her sayfada 9 satır olmak üzere toplam 10 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın ilk 7 sayfası Arapça gramerinin en zor konusu olan ve anlama en çok etki eden zarflarla alakalı genel bilgilerden oluşmaktadır³. Bu yüzden eser zarf kelimesinin çoğulu olan zurûf (ظروف) ismini almıştır. Son üç sayfası da gramer ilminin tarifi, kurucusu, konusu, konusunun başlıca kısımları olan kelime, kelimeler (cümle), irab ve bunların kısımları hakkında bilgi verir. Yazar anlatımında konular arası geçişlerde öğrencide yeni bir başlangıç heyecanı verecek şekilde geçişler yapmış ve her konu değişikliğinde de 'توبزان tu bizan bilesin ki...' şeklinde bir kelime kullanmıştır. Bunun pedagojik anlamda etkisi ise inkâr edilemez. Bu kitap 2008 yılında Arapçaya da çevrilmiştir.

Yazar konuları anlatırken sadece iddiada bulunmamış, bunların nedenlerini, özellikle isimlendirmelerin sebebini de belirtmiştir. İsimlendirmelerde iki isim arasında tercihte bulunurken saygıyı da göz ardı etmemiştir. Bunlara örnek olarak şu cümleyi verebiliriz.

تو بزان ظرف خاص ژي دېژني ژېر خصوصاً عامل هم ژېر ماء وکو هي دتسميه دانوي
بلغوين ژترکا أدبي

Bilesin ki bu tür zarflara amilleri has amel olduğundan ve zarf-ı lağv ismi ile isimlendirilmedi edebe aykırılık bulunduğundan dolayı has zarflar da denir.

Ayrıca ihtilafli konularda kendi tercihini de belirtmiştir. Mesela zarfın bağlanması gereken amilin fiil veya ismi fail olduğunu açıklarken Basra ve kufe ekollerinin görüşünü aktardıktan sonra tercihe şayan olan görüşün Kûfelilerin görüşü olduğunu belirtir.

1. Muhtevaı

Zurûf kitabı muhteva olarak çok değerlidir. Bilgiler çok kısa ama veciz ve dopdolu ibarelerle sunulmuştur. Her bir paragrafı başlı başına bir konudur. Yazar eserin ilk yedi sayfasında genel olarak zarflardan bahsetmiş, bütünlük içerisinde konuyla alakalı hiçbir meseleyi de ihmal etmeksizin zarfları kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Zarfın tanımını yaptıktan sonra zarfı oluşturanları ele almış, daha sonra

3 Daha geniş bilgi için bk. Bolelli, a.g.m., s. 145.

zarfların bağlı olabileceği amilleri, bu amilin mezkûr olup olmamasına göre zarfın kısımları, zarftan önceki kelimenin marife ve nekreliliğine bağlı olarak zarfın i'rabında ortaya çıkan ihtimalleri, zarfın fail alması vb. konuları işlemiştir. Zarflarla alakalı bu kadar bilgi ve kural bu şekilde derli toplu olarak ancak bu kitapta bulunur. Küçük hacmine rağmen İbn Hişam'ın⁴ *Kava'id* isimli eserine ve bu esere yazılan *Hallu'l-Me'âkid*' şerhine çok iyi bir hazırlayıcıdır. Özellikle İbn Hişam'ın aksine zarflar konusunda hakiki zarfları esas alıp mecaz zarfları bunlara ilhak etmesi takdire şayan bir tespittir. İbn Hişam ise *Kava'id*'in ikinci babında mecaz zarf olmalarına rağmen car mecruru esas alıp hakiki zarfları buna ilhak eder.

Kitap bütün bu güzelliklerine rağmen şu iki hususta eleştirilmektedir: Birincisi isminden de anlaşıldığı gibi zarflar konusunda yazılmış bir eserin son sayfalarında konuyla alakası olmayan nahiv ilminin tanımını ve belli birkaç konuya değinmesi uygun olmadığına dair yapılan eleştiridir. Hatta bu bilgilerin verildiği yer itibarıyla da eleştirilmesi mümkündür. Zira bu bilgilerin verileceği en uygun yer kitabın giriş kısmıdır.

İkincisi yazar kitabın dördüncü sayfasında zarfları mustakarr ve lağv (has) kısımlarına ayırırken sanki bu taksim sadece mecaz zarflar içinmiş gibi bir intiba uyandırmaktadır. Hâlbuki bu taksim hakiki zarflar için de geçerlidir. Zira hakiki zarflar da mustakarr ve lağv (has) kısımlarına sahiptir.

2. Medrese Müfredatındaki Yeri

Medreselerde ezberlenen metinler arasında sayılan bu kitap medrese müfredatında genelde beşinci sırada ve Kürtçe yazılmış ikinci kitap olan *Terkîb*'ten önce, 'Avâmil'den sonra okutulmaktadır. Okutulma sırası açısından çok isabetli bir yerde olduğu söylenemez. Zira ondan sonra okutulan *Terkîb* kitabı kendisinden önce okutulan 'Avâmil üzerine bir şerh sayılabilir. Bu itibarla 'Avâmil ile *terkîb* arasını ayırmayacak şekilde *terkîb*ten sonra okutulması kanaatimce daha isabetli olacaktır.

B. TERKÎB

Terkîb kitabı da tıpkı *Zurûf*' gibi Halkatanlı Molla Yunus tarafından m. 19. yy.da telif edilmiştir. Ancak bu kitap *Zurûf*' gibi çok kısa olmayıp toplamda 40 sayfadır. Her sayfası 12 satırdan oluşmaktadır. Her iki kitabı karşılaştırdığımız zaman gerek üslup gerekse kullanılan dil ve meselelere yaklaşım tarzı bu iki kitabın aynı yazara ait olduğunu göstermektedir. Abdulkahir el-Cürçani'nin yazdığı 'Avâmil adlı eserin ilk iki sayfasına şerh olarak yazılmış ancak bilindik üsluptaki şerhlere hiç

benzememektedir. Zira klasik şerh usullerinde genelde kelimelerin anlamı ve muğlâk meselelerin daha basit ve geniş şekilde anlatılması gaye edinirdi. Bu kitapta ise ‘Avâmil’in başından başlanıp tüm kelimelerin irab açısından tahlili yapılmış, yeri geldikçe konuyla alakalı tüm sarf-nahiv bilgileri en ince detayına kadar anlatılmıştır. Bu kitabın ‘Avâmil adlı eserin tümünü kapsamamasın sebebi muhtemelen ya yazarın ömrünün yetmemesi ya da yazarın söylenmesi gerekenleri söylediğine olan inancıdır.

2. Muhtevası

“*Terkîb*” kitabı isminden de anlaşıldığı üzere cümlelerin tahlilinden oluşmaktadır. Yazar vermek istediği bilgileri verirken çok farklı bir üslup kullanmıştır. Zira bilindiği üzere genelde yazarlar bir bilgi vermek istediklerinde önce konuyu anlatıp sonra da konunun anlaşılması için örnek verirler. Bu örnekler de genelde suni örneklerden oluşur. Ancak “*Terkîb*” kitabında yazarımız öğrencinin daha önce de gördüğü ve aşinalık kazandığı bir metni esas alıp bu metin üzerinden hareketle uygulamalı bir şekilde bütün bilgileri vermiştir. Ayrıca yazarımızın metin seçimi de takdire şayandır. Zira metin hem yazar açısından hem de gramer konularının nerdeyse tümünü barındırma açısından son derece uygun bir metindir.

Yazar bir kelimeyi ele alırken öncelikle isim, fiil veya harf olduğuna dair bilgi verir. Daha sonra eğer isim ise ma’rife veya nekre mi sorusuna cevap verir. Marife veya nekre olmasının sebebini söyler. Hatta ma’rifelerin hangi kısmına dâhil olduğunu bile belirtir. Ayrıca kelimelerin mu’rab ve ya mebni olduğunu da belirtir. Mebni ise neden mebni olduğunu, harekeli ise neden harekeli ve hareketlerden de neden mevcut harekeyi aldığını belirtir. Bunu نستعين fiilinin açıklanmasında görebiliriz:

نستعين: عامل لفظي قياسي فعلى مضارع مبني زبو فاعل موضوع زبو متكلم مع الغير دحالة
رفعدا لفظاً مرفوع رفع بضمّ عامل درفعاً ويداً لفظاً عامل مذكوريه

نستعين : Bu fiil lafzi ve kıyasi bir amildir. Muzari fiil olup etken ve birinci çoğul şahıstır. Ref’ halindedir. Onu merfu’ yapan amel zikredilen amildir.

Nahiv konularından mübteda-haber, fail-meful, sıfat-mavsuf, hal-zilhal, sıla-mevsul, fiil- fail ve bunların çeşitlerini, nevasih fiilleri vb. konuların nerdeyse tümünü ele almış, birçok yerde de âlimler arasındaki ihtilaflara her birinin delilleriyle yer vermiştir. Konular arasında yeri gelince birçok kitapta bulunamayacak ince meselelere el atmıştır. Ayrıca gramerin önde gelen ekollerini ve önemli şahsiyetlerini isimleriyle zikrederek tanınmalarına yardımcı olmuştur.

Yazar kitabında gerekli gördüğü bilgiyi yeri geldiğinde geçmişe havale etmek-sizin tekrar eder. Bu tekrarlar bilginin öğrencide kalıcı olması açısından faydalıdır. Her ne kadar eserimiz bilgilerin sistematik olmayıp istenilen konunun bulunma-sının zorluğu açısından eleştirilmişse de ‘*Avâmil*’in metnini esas alması hasebiyle istenilen herhangi bir konu bu metindeki kelimelerden yola çıkarak bulunabilir.

3. Medrese Müfredatındaki Yeri

Terkîb kitabı medrese müfredatında genelde *Zurûf*’tan sonra okutulur. Ancak başta da belirttiğimiz gibi *Terkîb* isimli eser ‘*Avâmil*’ adlı eserin şerhi olduğundan dolayı ‘*Avâmil*’den sonra okutulması daha faydalı olabilir. Ayrıca gerçekten konu-ların tümünü kapsadığı için nahivde ‘*Avâmil*’den başka kitap okumamış bir talebe için çok ağır bir metindir. Kanaatimce *Terkîb*’ten önce nahvin tüm konularını kapsa-yan kolay bir kitabın okutulması daha verimli olacaktır.

Kaynakça

Abdulkerîm el-Müderriş, *Danışmendani Kürd*, (trc. Ahmed Hıvârî), yy., ts.

Ahmet Hilmi ed-Diyarbakrî, *Gülzari hemukan şerhâ Nubehârâ pıçukân*, Diyarba-kır, ts. [Matbaatu Ceride-i sur].

Bolelli, Nusrettin, “XVII-XX. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Arapça Öğretimi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy. 15.

Çağlayan, Mehmet, *Şark Uleması*, Çağlayan Yay., İstanbul 2004.

Özervarlı, M. Sait, “Hanî, Şeyh Ahmed”, *DİA*, (İstanbul 1997), XVII, 31-33.